

امکان‌سنجی تغییر پایتخت؛ رویکرد تحلیل فضایی

تاریخ دریافت مقاله: ۴۰۰/۰۲/۲۹ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۴۰۰/۰۷/۲۰

پگاه فرهادیان (دانشجوی دکتری گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد ملایر، دانشگاه آزاد اسلامی، ملایر، ایران)
مجید شمس* (استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد ملایر، دانشگاه آزاد اسلامی، ملایر، ایران)

چکیده

به دنبال مشکلات عدیده‌ی شهری و جغرافیایی تهران مبحث انتقال پایتخت به عنوان راه‌حل سروصدای زیادی در محافل آکادمیک و نهادهای دولتی به راه انداخت و در این میان یکی از بحث‌ها یافتن مکان مناسب برای نقل مکان پایتخت و سنجش و اندازه‌گیری مؤلفه‌های مورد نیاز برای این مکان جدید بوده است. هدف این پژوهش امکان‌سنجی تغییر پایتخت با تأکید بر رویکرد تحلیل فضایی و نظام مطلوب برنامه‌ریزی شهری است. برای این منظور از بررسی شاخص‌های نخست شهری، سلسله مراتب شهری و نهایتاً از بررسی تأثیر مؤلفه‌های کالبدی - عملکردی، مؤلفه اقتصادی، مؤلفه فرهنگی - اجتماعی بر سازمان فضایی شهری استفاده گردید. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که آمایش فضایی فضای جغرافیایی و شهری با تأکید بر مؤلفه‌های تحلیل فضایی و نیز ویژگی‌های نظام مطلوب برنامه‌ریزی شهری مهم‌ترین و پر چالشی‌ترین بخش‌های طرح انتقالی پایتخت در آینده به شما می‌روند. با توجه به اهداف پژوهش و نتایج بدست آمده ۴ سناریو برای طرح انتقال پایتخت پیشنهاد شد.

واژه‌های کلیدی: انتقال پایتخت، تحلیل فضایی، نخست شهری.

۱- مقدمه

در کشورهای در حال توسعه، رشد کلان‌شهرها، تمرکز بالای امکانات و فرصت‌های اقتصادی در آنها؛ مهاجرت‌های بی‌رویه به سمت قطبهای توسعه، خالی شدن شهرهای کوچک و میانی از سکنه و در نهایت به هم خوردن تعادل شبکه شهری را به دنبال داشته است. برای حل این مسائل و معضلات، مجموعه‌ای از استراتژی‌ها و راهکارهای بنیادی لازم است. تجربیات جهانی، بیانگر این واقعیت است که حل مسائل و مشکلات شهرهای بزرگ، در گرو حمایت جدی از شهرهای کوچک و میانی می‌باشد. با مدیریت صحیح این طبقه از شهرها و بالا بردن کیفیت زندگی در آنها و حمایت همه جانبه از آنها، می‌توان تا حدود زیادی از مهاجرت به سمت کلانشهرها جلوگیری کرد و مردم را به ماندن در این شهرها ترغیب نمود. در صورتی که این نوع شهرها مرکز یک استان نیز به شمار آیند در این صورت اهمیت مسئله به مراتب بیشتر می‌شود. ساماندهی فضایی در شهرها رابطه تنگاتنگی با الگوهای رشد و توسعه اقتصادی از یک سو و الگوهای کالبدی - فضایی از سوی دیگر دارد (ابراهیم زاده، ۱۳۸۲: ۳۶ به نقل از حیدری و همکاران، ۱۳۹۴). گذشته از این یکی از معضلاتی که برنامه‌ریزان شهری و منطقه‌ای با آن مواجه هستند، رشد نابرابر شهرها و مناطق است، به طوری که با نگاه به توزیع فضایی خدمات در شهرها و مناطق مشخص می‌شود که این خدمات به شکل متعادلی توزیع نشده‌اند (تقوایی و اکبری، ۱۳۸۸: ۹۷). به منظور رفع این کاستی‌ها و سازماندهی فضایی مناسب امکانات و خدمات، اولین قدم شناخت نابرابری‌ها و شکاف میان مناطق است. کاهش نابرابری میان سکونتگاهها و مناطق مختلف یک کشور از مهمترین دغدغه‌های دولت‌ها و مجامع علمی بوده و همواره برای تحقق آن اندیشیده و راهبردهایی طراحی نموده‌اند. به طوری که در سالهای اخیر تأکید بر نابرابری‌ها ناحیه‌ای و سازمان فضایی آن از اولویتهای اصلی تحقیقات جغرافیایی در اغلب کشورها بوده است (ضیاعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲). در کشور ما همانند دیگر کشورهای در حال توسعه، با تمرکز روز افزون جمعیت در نخست شهر تهران و همچنین به دلیل جایگاه ویژه‌ای که تهران در مدیریت اقتصاد ملی و کنترل و مدیریت تمامی امور کشور با توجه به نظام متمرکز دولتی موجود دارد، این شهر با مسائل و مشکلات متعددی مواجه بوده است، از این رو با توجه به مشکلات متعدد مفهوم پایداری در کلانشهر تهران حول محورهای متعددی قابل بررسی است (رهنمایی و پور موسوی، ۱۳۸۵: ۱۷۸)

بحث جدی مربوط به انتقال پایتخت در سال ۱۳۶۴ مصادف با دویستمین سال مرکزیت یافتن تهران مطرح شد و در سال ۱۳۶۷ نیز توسط مشاور شهرساز به دستور وزارت مسکن و شهرسازی کارهای مطالعاتی صورت پذیرفت اما در تمام طول این سالها مشکلات و معضلات

آینده پیشرو پایتخت فقط مورد بحث کارشناسان و مسئولین بود و اقدام جدی صورت نگرفت. انتقال پایتخت راه حلی است که مسئولین پیشنهاد نموده‌اند ولی اجرای این طرح برای ایران نیازمند زمان طولانی و هزینه‌های اجرایی بسیار بالا و مطالعه و برنامه‌ریزی است. از این رو باید بحث انتقال پایتخت را کنار گذاشت و راهکارهای ساماندهی و امکان‌سنجی تراکم زدایی را جایگزین کرد. در این پژوهش محور خدمات شهری مورد ارزیابی قرار می‌گیرد و شهرها را بررسی می‌کنیم و اهداف در این پژوهش عبارتند از:

- امکان‌سنجی تغییر پایتخت با تأکید بر رویکرد تحلیل فضایی و نظام مطلوب برنامه‌ریزی شهری - ایجاد تعادل بخشی فضایی
- بررسی شاخص‌های نخست شهری جهت امکان‌سنجی انتقال پایتخت
- بررسی شاخص‌های سلسله مراتب شهری جهت امکان‌سنجی انتقال پایتخت
- بررسی تأثیر مؤلفه‌های کالبدی - عملکردی، مؤلفه اقتصادی، مؤلفه فرهنگی - اجتماعی بر سازمان فضایی شهری

تحقیقات زیادی در ایران در زمینه انتقال پایتخت صورت گرفته است. به عنوان مثال لطفی و همکاران (۱۳۹۷) به این سؤال پاسخ دادند که در آمایش فضایی جغرافیایی مکان‌یابی شهر مطلوب برای انتقال پایتخت از لحاظ مؤلفه‌های جغرافیای طبیعی و نظام مطلوب برنامه‌ریزی شهری چگونه بایستی انجام گیرد. نشان می‌دهد که آمایش فضایی فضای جغرافیایی و شهری با تأکید بر مؤلفه‌های جغرافیای طبیعی و نیز ویژگی‌های نظام مطلوب برنامه‌ریزی شهری مهم‌ترین و پر چالش‌ترین بخش‌های طرح انتقالی پایتخت در آینده به شمار می‌روند. (زرشگی ۱۳۹۷)

۲- مبانی نظری

۲-۱ پایتخت

پایتخت نقشی اساسی در زندگی ملت‌ها دارد و در اولین نگاه، مرکز تجمع قدرت سیاسی و اقتصادی دولت است. به محض انتخاب محلی برای پایتخت، آن شهر از زوایای گوناگون رشد کرده و به واسطه تجمع قدرت در یک محل، آثار جغرافیایی و اقتصادی عمیقی بروز می‌یابد. پایتخت همچنین، نقشی ممتاز و بارز در همگرایی و واگرایی کشورهای چند قومیتی ایفا می‌کند. در واقع پایتخت به عنوان هارتلند سیاسی، اداری، اقتصادی و فرهنگی کشور عمل می‌کند و به علت خصوصیات فرهنگی و اقتصادی و سیاسی و اداری، عامل کلیدی در ثبات سیاسی و همگرایی ملی کشور است؛ به گونه‌ای که تهران به عنوان هارتلند ثبات و امنیت ملی کشور ایفای نقش کرده است. (زرشگی، ۱۳۹۷).

۲-۲ شهرنشینی و افزایش جمعیت

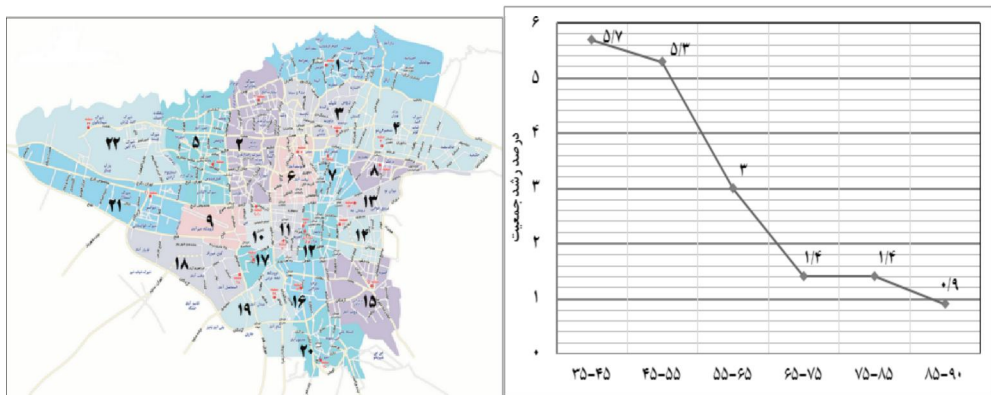
در آغاز قرن بیست و یکم، جمعیت شهری دنیا، حدود ۵۰ درصد کل جمعیت جهان را دربرمی‌گرفت؛ رشد فزاینده جمعیت شهرنشین و اسکان بیش از ۶۰ درصد جمعیت جهان در شهرها و تداوم این روند، آینده کره زمین را بیشتر با چشم‌اندازهای شهری مواجه می‌کند. این فضاهاى برگزیده تا سال ۲۰۲۵ میلادی افزون بر ۵ میلیارد نفر جمعیت خواهند داشت که بیش از ۷۵ درصد جمعیت جهان را در خود جای خواهند داد. (UN, 2014: 1) شهرنشینی و گرایش شدید جمعیت به سکونت در مناطق شهری حاصل سیاست‌ها و راهکارهای اقتصادی و اجتماعی خاص هر کشور است. شکل‌گیری و توسعه شهرها در سیستم‌های شهری کشورهای توسعه یافته عمدتاً هماهنگ با مراحل رشد و توسعه صنعتی بوده و دارای الگوی متعادلی است. اما در کشورهای در حال توسعه، رشد سریع شهرنشینی و عدم هماهنگی آن با مراحل توسعه صنعتی، مشکلات جدیدی در نظام شهری این کشورها به وجود آورده است (پارتر و ایوانز، ۱۳۸۴: ۲۶ و ۲۸)، که برآیند چنین رشد شتابان، تمرکز بخش عظیمی از جمعیت شهری در یک یا دو شهر اصلی این کشورهاست (هال و فایفر، ۱۳۸۸: ۶۶) تمرکز بیش از حد جمعیت و به تبع آن فعالیت، به طور عمده در بزرگ‌ترین شهرهای کشورهای در حال توسعه، باعث جذب بخش عمده‌ای از پتانسیل‌های توسعه در این شهرها شده و در نتیجه این شهرها به طور نسبی بیش از حد بزرگتر از دیگر شهرها شده‌اند (امام جمعه زاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۹) بازتاب طبیعی این، بروز مشکلاتی نظیر تسلط شهری، تمرکز فعالیتها و خدمات، عدم تعادل در نظام سلسله مراتب شهری و غیره است. یکی از بارزترین این مشکلات، توزیع نامناسب نظام شهری است که عمدتاً بر پایه تمرکز فعالیتهای اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی در یک شبکه شهری بزرگ اتفاق می‌افتد (پورمحمدی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۱۸-۱۱۹)

استقرار درازمدت دولت اقتدارگرای مرکزی در تهران، ساختار سیاسی و اداری متمرکزی را در این شهر پایه‌ریزی کرده است. پیامد طبیعی این شیوه متمرکز که تصمیم‌گیری در همه شقوق زندگی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را معطوف به اراده و میل نظامی دیوان سالار، مقتدر و تمرکزگرا کرده است -جاذبه‌ها و مزیت‌های نسبی فراوانی را در این نقطه کانونی و حوزه‌های پیرامونی آن ایجاد کرده است که نتیجه طبیعی آن، زهکش کردن بخش وسیعی از جمعیت، فعالیت و امکانات اقتصادی و اجتماعی به این محدوده جغرافیایی بوده است. (وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۴: ۶۹) مسئله توسعه نامتوازن جغرافیایی به معنای تمرکز رونق و توسعه اقتصادی در کلان شهر اصلی از یک سو و محرومیت و انزوای مناطق حاشیه‌ای کشور از سوی دیگر، مقوله‌ای است که از حدود ۶۰ سال پیش در این کشور به جا مانده است. این روند را بازتاب

فضایی سیاست‌های توسعه برون‌زا، به عنوان مرحله‌ای از پویای نظام سرمایه‌داری می‌دانند. روند توسعه نامتوازن، ابتدا با ظهور مزیتی قابل توجه در یک منطقه، یا حمایت جانب دارانه دولتی از یک شهر خاص آغاز می‌شود. در این ارتباط شهر تهران به عنوان پایتخت کشور مراحل رشد و توسعه خود را بسیار سریعتر از آهنگ طبیعی طی نموده است، چنانچه علیرغم رشد سریع جمعیتی، مساحت و وسعت این شهر نیز از رشد سریعی در دهه‌های اخیر برخوردار بوده است. (قرخلو و زنگنه شهرکی، ۲۱:۱۳۸۸)

۳- معرفی محدوده مورد مطالعه

در واقع، نگاهی به نرخ رشد جمعیت شهر تهران در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد که از سرعت رشد شهر بسیار کاسته شده و نرخ رشد شهر از حدود ۵/۷ درصد در دوره‌ی ۳۵-۴۵ به ۰/۹ درصد در دوره‌ی ۸۵-۹۰ کاهش یافته است. هرچند شهر تهران در حال حاضر نسبت به سایر کلانشهرهای کشور از تراکم جمعیت بالاتری برخوردار است، اما چنین کاهش، بدلیل غفلت‌های گذشته و نیز عدم رشد مبتنی بر برنامه‌ی راهبردی، منجر به رشد هوشمند و توسعه پایدار فضایی نشده است. (قدیری: ۱۳۹۵)

شکل ۱ الف). بخش‌های مختلف استان تهران، ب) مقایسه تراکم ناخالص جمعیت کلانشهرهای ایران (لطفی و همکاران، ۱۳۹۷)

برای مواجهه با مشکلات ناشی از تمرکز جمعیت و فعالیت‌ها در تهران و نیز کاهش خطر زمین لرزه، معمولاً راهبردهایی مانند اصلاح گرایب و ساماندهی، تمرکززدایی و انتقال مطرح شده است. روند راهکارها و راهبردهای بیان شده برای حل مسائل و مشکلات پایتخت بعد از طی

مراحل مختلف به قانون امکان‌سنجی مرکز اداری و سیاسی کشور و ساماندهی و تمرکززدایی از تهران رسیده است. در ماده ۱ این قانون مهم‌ترین وظایف این شورا به شرح زیر بوده است: الف) بررسی و جمع‌بندی مطالعات انجام گرفته زمینه تمرکززدایی و ساماندهی شهر تهران؛ ب) انجام دادن پژوهش‌های ضروری با هدف امکان‌سنجی و بیان راهکارهای برون رفت از وضع موجود. تهران یک شهر ملی- بین‌المللی است. در دهه ۹۵-۱۳۸۵ پیشرفتهای مهمی در زمینه‌های مختلف (تأمین اعتبار، ایجاد شبکه اجتماعی، شورا یارها، ساخت مترو و بزرگراه‌ها، فضای سبز، فرهنگ سراها، جمع‌آوری، حمل و نقل و دفع پسماندها، ایجاد فضاهای عمومی و...) داشته است. اما تهران هنوز دارای مشکلات مهمی است، از جمله مشکلات زیست محیطی و آلودگی‌ها (خاک، صدا، نور، غذا، دارو)، آسیب‌ها (اعتیاد، مسائل و جرایم اجتماعی)، تأمین آب و انرژی، ترافیک، مهاجرت بی‌رویه و غیره. برنارد هورکاد استاد و محقق فرانسوی معتقد است تهران مشکل‌دارترین شهر جهان نیست ولی تهران بدون مشکل هم نیست. جمعیت شهرها یکی از مهمترین نشانه‌های توسعه است. متأسفانه در یک دهه اخیر شاهد افول رشد جمعیت در ایران بوده‌ایم.

۴- روش شناسی تحقیق

این پژوهش، از نظر هدف، کاربردی و روش انجام آن، توصیفی - تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش، اسنادی - کتابخانه‌ای، مراجعه به سازمانها و مرکز آمار و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، کیفی و کمی است. در این پژوهش به بررسی روند شکل‌گیری تمرکزگرایی در ایران و مرکز توجه آن، تهران پرداخته می‌شود و سپس با استفاده از روش ضریب چینی و شاخص ناموزون موریس، نابرابری و فاصله ایجاد شده بین مناطق مختلف کشور که به نوعی محصول تمرکزگرایی است بررسی می‌شود. در این پژوهش ابتدا مشکلات ایران را بررسی می‌کنیم و ناموزونی شبکه شهری ایران را ثابت می‌کنیم و ابعاد مختلف مشکلات شهر تهران را بررسی می‌کنیم و در نهایت راه حلها داده می‌شود. به بررسی سوابق مرتبط با تحقیق پرداخته می‌شود که علاوه بر استفاده از منابع اطلاعاتی و کتابخانه‌ای از روش پیمایشی و میدانی در جمع‌آوری نظرات متخصصین و تهیه و توزیع پرسشنامه جهت بهره برداری از نظرات شهروندان استفاده می‌شود. جامعه آماری این پژوهش را شهروندان تهران تشکیل می‌دهند و روش نمونه‌گیری تصادفی ساده است و با توجه به حجم بالای جامعه برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده می‌کنیم. با استفاده از روشهای آماری توصیفی و استنباطی و با استفاده از نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل داده‌ها انجام خواهد شد.

۵- یافته‌های پژوهش

۵-۱ شاخص‌های بررسی سازمان فضایی

✓ شاخص‌های بررسی میزان نخست شهری در تهران

نخست شهر، شهری است که در یک کشور یا منطقه همه چیز را تحت تأثیر خود قرار داده و به شکل نامتناسبی نسبت به دیگر شهرها بزرگ‌تر است. توزیع نخست شهری در یک منطقه بدین صورت است که یک شهر خیلی بزرگ با تعدادی زیادی از شهرها و شهرک‌های کوچک‌تر و نه مرکز شهری با اندازه متوسط در تقابل با توزیع رتبه اندازه خطی است. این ایده نخستین بار توسط مارک جفرسون جغرافی‌دان آلمانی در سال ۱۹۳۹ مطرح شد. وی برای توضیح پدیده بزرگ شهری که بخش عمده‌ای از جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی کشورها در آن‌ها متمرکز شده و غالباً پایتخت کشورها بوده‌اند، این گونه شهرها را نخست شهر و این پدیده را نخست شهری نامید. او مدعی شد که بیشتر کشورهای درحال توسعه و برخی از کشورهای توسعه یافته دارای نظام‌های نخست شهری هستند. در بیشتر مناطق کشورها نیز می‌توان نبود توازن شهری و توزیع فضایی ناموزون جمعیت را مشاهده کرد، به گونه‌ای که مراکز شهری نسبت به شهرهای دیگر حالت بزرگ سری پیدا می‌کنند؛ البته نخست شهری زمانی فاجعه آمیز خواهد بود که در یک کشور امکانات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در یک نقطه شهری متمرکز شود که در این صورت، چنین نقطه‌ای به شکل غیرقابل تحملی بر شبکه شهری، سنگینی می‌کند و موانع زیادی را در توسعه منطقه‌ای کشور به وجود می‌آورد. نظریه پردازان در ارتباط با شکل‌گیری پدیده نخست شهری دیدگاه‌های مختلفی را ارائه داده‌اند. مهم‌ترین روش‌ها و شاخص‌های بررسی میزان نخست شهری را می‌توان در مواردی نظیر شاخص نخست شهری جفرسون، شاخص دو شهر و شاخص چهار شهر یا شاخص گینزبرگ، شاخص چهار شهر مهتا و همچنین شاخص موماو و الوصابی ملاحظه کرد که در جدول ۴-۱ به آن اشاره شده است.

جدول (۱-۴) انواع شاخص‌های نخست شهری

توضیحات	فرمول	شاخص
$P1$ = جمعیت بزرگ‌ترین شهر P = کل جمعیت شهری هرچه مقدار شاخص بیشتر باشد نخست شهری بیشتر است.	$UPI = \frac{P1}{P}$	نخست شهری
این شاخص هرچه بزرگ‌تر باشد بزرگ‌ترین شهر دارای نخست شهری بیشتری است.	$TCI = \frac{P1}{P2}$	دو شهر
که نسبت جمعیت شهر نخست به مجموع جمعیت شهرهای دوم، سوم و چهارم سنجیده می‌شود.	$FCI = \frac{P1}{P2 + P3 + P4}$	چهار شهر
از تقسیم جمعیت شهر نخست به مجموع جمعیت شهرهای رتبه اول تا رتبه چهارم به دست می‌آید.	$FCI = \frac{P1}{P1 + P2 + P3 + P4}$	چهار شهر مهتا
هر چه مقدار عددی این شاخص بزرگ‌تر باشد نظام شهری موردنظر دارای نخست شهری بیشتری است.	$\frac{P1 + P2}{P3 + P4}$	موما و الوصایی

مأخذ: داداش پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۰۲

۲-۵ شاخص‌های بررسی میزان تمرکز شهری

با توجه به این که شاخص‌های قبلی میزان نخست شهری و یا تسلط شهر نخست بر نظام شهری را بررسی می‌کردند، شاخص‌هایی نیز لازم است تا میزان تمرکز در کل نظام شهری و این که آیا در مقاطع مختلف زمانی از شدت تمرکز کاسته شده و نظام شهری به سمت تعادل نسبی پیش می‌رود یا نه برای این کار می‌توان از سه روش شاخص تمرکز هرفیندال، شاخص تمرکز هندرسون و نیز استفاده کرد.

۳-۵ شاخص‌های بررسی میزان تعادل

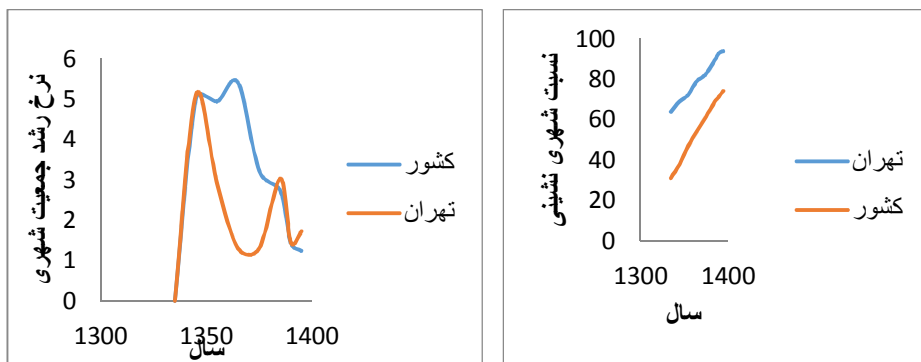
علاوه بر شاخص‌های نخست شهری و شاخص‌های تمرکز شهری، روش‌های متفاوتی برای بررسی میزان تعادل در نحوه توزیع و استقرار فضایی مکانی جمعیت در مناطق مختلف وجود دارد که برخی از مهم‌ترین آن‌ها شامل قاعده رتبه اندازه، قاعده رتبه اندازه بریان بری (که با روش‌شناسی دیگری در الگوی رتبه اندازه به الگویی متفاوت دست یافت)، توزیع پارتو، منحنی لورنز و ضریب جینی فضایی، ساخت نیمرخ سلسله مراتب شهری، ضریب آنتروپی، قاعده کرنل (این روش توسط اپانچینکف معرفی شده است) است. در جدول ۴-۴ سیر تحولات شهرنشینی در تهران و کشور طی سال‌های ۹۵-۱۳۳۵ نشان داده شده است.

جدول ۲: سیر تحولات شهرنشینی تهران و کشور طی سال‌های ۹۵-۱۳۳۵

کشور					استان			
نسبت شهرنشینی	نرخ رشد جمعیت	جمعیت شهری	تعداد شهر	نسبت شهرنشینی	نرخ رشد جمعیت	جمعیت شهری	تعداد شهر	سال
۳۱	-	۶۰۰۲۱۲۱	۲۰۱	۶۳,۷۶	-	۱۵۶۰۹۳۴	۷	۱۳۳۵
۳۷,۹	۵,۰۲	۹۷۹۵۸۱۰	۲۷۲	۶۸,۹	۵,۱	۲۷۱۹۷۳۰	۱۱	۱۳۴۵
۴۷	۴,۹۳	۱۵۸۵۴۶۸۰	۳۷۳	۷۲,۳۵	۲,۹	۴۵۳۰۲۲۳	۱۳	۱۳۵۵
۵۴,۳	۵,۴	۲۶۸۴۴۵۶۱	۴۹۶	۷۹,۰۸	۱,۳	۶۰۵۸۲۰۷	۱۵	۱۳۶۵
۶۱,۳	۳,۲۱	۳۶۸۱۷۷۸۹	۶۱۴	۸۲,۴	۱,۳	۶۷۵۸۸۴۵	۲۷	۱۳۷۵
۶۸,۵	۲,۷۳	۴۸۲۴۵۰۵۷	۱۰۱۲	۸۹,۳	۳,۰۳	۷۷۱۱۲۳۰	۳۹	۱۳۸۵
۷۱,۴	۱,۴۳	۵۳۶۴۶۶۶۱	۱۱۳۹	۹۲,۸	۱,۴۴	۱۱۳۰۵۸۳۲	۴۴	۱۳۹۰
۷۴	۱,۲۴	۵۹۱۴۶۸۴۷	۱۲۴۵	۹۳,۸۵	۱,۷۲	۱۲۴۵۲۲۳۰	۴۴	۱۳۹۵

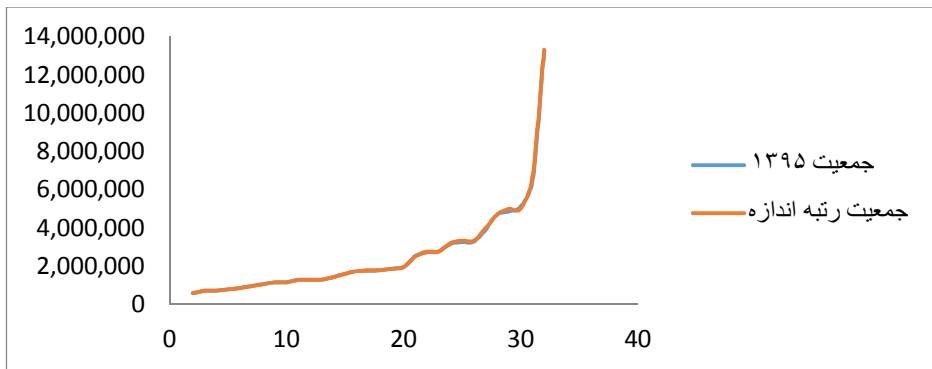
مأخذ: نگارندگان

بررسی روند تحولات جمعیتی شهر تهران، حاکی از کاهش درصد جمعیت روستایی و افزایش سهم جمعیت شهری به کل جمعیت شهر است، به طوری که جمعیت شهر تهران از ۱۵۶۰۹۳۴ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۱۲۴۵۲۲۳۰ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است. بررسی رشد و توزیع جمعیت در مراکز شهری در دوره زمانی ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ بیانگر تغییر و تحولات اساسی در نظام شهرنشینی تهران است. افزایش مراکز شهری از ۷ نقطه شهری در سال ۱۳۳۵ به ۴۴ نقطه شهری در سال ۱۳۹۵ بخشی از این تغییرات جمعیتی است که در شکل‌های ۴-۵ تا ۷-۴ نشان داده شده است. همانطور که شکل ۴-۵ نشان داده است، تعداد شهرها در کشور با روند تدریجی افزایش یافته است در حالیکه در شهر تهران از سال ۱۳۶۵ به بعد روند صعودی افزایش تعداد شهرها با شیب تندتری مواجه شده است.

شکل ۵: مقایسه نرخ رشد جمعیت شهری و نسبت شهرنشینی در تهران و کشور طی سال‌های ۹۵-۱۳۳۵

در شکل ۵ نرخ رشد جمعیت در کشور و تهران از سال ۱۳۴۵ به بعد با نزول مواجه شده است که شیب نزولی آن در کشور بسیار کم بوده و پس از طی ۵ سال دوباره به حالت قبل بازگشته است در حالی که در تهران شیب نزولی بسیار شدید بوده و تا سال ۱۳۷۵ ادامه داشته است. از این سال به بعد با اتخاذ تصمیمات جدید مبنی بر رشد جمعیت دوباره نرخ رشد در تهران نیز افزایش یافته است. از سال ۱۳۸۵ دوباره شیب نرخ رشد جمعیت حالت نزولی گرفته است که به وضوح نشان دهنده تأثیر بسیار بالای نظام دولتی بر شهر تهران نسبت به کل کشور است. بنابراین با توجه به سهم بالای جمعیت تهران از جکعیت کل کشور، این کاهش نزولی و شدید نرخ رشد جمعیت بر تهران بسیار موضوعی مهم و قابل بررسی است. سلسله مراتب شهری عبارت از طبقه‌بندی شهرهای شبکه برحسب اهمیت آنهاست که قدیمی‌ترین الگویی که به تجزیه و تحلیل اندازه‌های شهری در نظام شهری پرداخته، الگوی رتبه - اندازه شهری است. بر اساس مدل رتبه- اندازه با توجه به داده‌های جدول ۴ و شکل ۵ به دست آمده از آن در کل کشور نخست شهری وجود دارد، ولی ضعیف است و نظام شهری کشور در حالت نیمه متعادل قرار دارد. در این سلسله مراتب، شهر تهران به عنوان شهر برتر و شهرهای خراسان رضوی و اصفهان در رده‌های دوم و سوم قرار گرفته‌اند. جمعیت شهر تهران به عنوان نخست شهر کشور، در حدود ۲ برابر دومین شهر و ۲,۷ برابر سومین شهر و ۲۳ برابر آخرین شهر است. همچنین استخوان‌بندی شبکه شهرهای کشور را شهرهای زیر ۶۰۰۰۰۰ نفر تشکیل می‌دهند؛ به طور کلی سازمان فضایی و سلسله مراتب شهری در کشور بر اساس قانون مرتبه - اندازه به سوی عدم تعادل گرایش دارد، ولی در مراتب بالاتر طبقات شهری کشور تعادل بیشتری وجود دارد، به گونه‌ای که وجود دو شهر میانی خراسان رضوی و اصفهان حدفاصل شهر بزرگ کشور یعنی تهران و شهرهای متوسط فارس و خوزستان توزیع و آرایشی تا حدودی متعادل را برای تشکیلات شهری کشور در سطوح بالا رقم زده است؛ ولی در سطوح پایین‌تر که شهرهای بسیار کوچک قرار دارند، شروع گسیختگی در اندازه - مرتبه شهرهای کشور را نشان می‌دهد و در کل می‌توان گفت شبکه شهری کشور به عدم تعادل و گسیختگی در سطح کشور گرایش دارد و یک شبکه شهری نیمه متعادل را برای کشور رقم زده است که در صورت تأمین خدمات و امکانات مورد نیاز هر یک از مراکز به موازات نقش و جایگاه خود، می‌توان به پایداری شبکه شهری و توسعه اقتصادی در کشور امیدوار بود.

شکل ۴. اندازه واقعی و تئوری مرتبه - اندازه شهرهای کشور (مأخذ: نویسنده)

نتایج تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که منطقه کلان شهری تهران در پنج دهه اخیر رشد شتابان را تجربه کرده است. شهر تهران به عنوان مرکز ثقل این منطقه کلانشهری بیشترین میزان رشد را به خود اختصاص داده است. با این حال، سهم شهر تهران از جمعیت منطقه کلانشهری از ۹۶ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۶۰/۶ درصد در سال ۱۳۹۰ کاهش یافته و در مقابل سهم جمعیتی سایر سکونتگاه‌های مهم منطقه از ۳/۸ درصد در سال ۱۳۳۵ به بیش از ۱۹ درصد افزایش یافته است

جدول ۳. تحولات جمعیتی منطقه کلان شهری تهران

شهر	-۱۳۳۵ ۱۳۴۵	-۱۳۴۵ ۱۳۵۵	-۱۳۵۵ ۱۳۶۵	-۱۳۶۵ ۱۳۷۵	-۱۳۷۵ ۱۳۸۵	-۱۳۸۵ ۱۳۹۵
نرخ رشد سالانه جمعیت کلان شهری (درصد)	۵/۷۹	۵/۵۶	۳/۷۸	۲/۸۰	۲/۶۴	۱/۰۲
نرخ رشد سالانه جمعیت شهر تهران (درصد)	۵/۷۱	۵/۲۳	۲/۹۲	۱/۱۲	۱/۳۲	۱/۱۴
نرخ رشد سالانه سایر شهرهای مهم (درصد)	۷/۷۳	۱۰/۸۹	۱۱/۱۳	۹/۴۵	۵/۵۲	۱/۷۸
افزایش مطلق جمعیت منطقه کلان شهری	۱۲۲۶۹۹۷	۳۰۴۵۷۲۷	۲۱۹۶۴۲۶	۲۲۵۴۲۹۸	۲۷۸۶۵۳۴	۱۲۰۲۰۷۷
افزایش مطلق جمعیت شهر تهران	۱۱۵۸۹۷۶	۱۸۱۰۴۹۳	۱۵۱۳۳۶۱	۱۷۱۶۲۶۱	۹۴۶۱۹۱	۴۴۹۰۱۵
افزایش مطلق جمعیت سایر شهرهای مهم	۶۸۲۰۱	۲۳۵۲۳۴	۶۸۴۰۷۵	۱۵۳۷۹۹۷	۱۸۴۰۳۴۳	۸۵۳۰۶۲
سهم تهران از افزایش مطلق جمعیت کلان شهری	۹۴/۴۴	۸۸/۵۰	۶۸/۸۶	۳۱/۷۷	۳۳/۹۶	۳۴/۴۸
سهم سایر سکونتگاه‌های مهم از افزایش مطلق جمعیت کلان شهری	۵/۵۶	۱۱/۵۰	۳۱/۱۴	۶۸/۲۳	۶۶/۰۴	۶۵/۵۲

(مأخذ: نویسندگان)

در دوره زمانی ۹۰-۱۳۳۵ نرخ رشد سالانه جمعیت در منطقه کلانشهری تهران دارای روند نزولی می‌باشد، بیشترین نرخ رشد مربوط به دوره ۴۵-۱۳۳۵ با ۵/۸ درصد و کمترین نرخ مربوط به دوره ۹۵-۱۳۸۵ با ۱/۳۲ درصد می‌باشد. نرخ رشد جمعیت در شهر تهران نیز دارای روند نزولی می‌باشد، اما میزان این نزول از دهه ۶۵-۱۳۵۵ بسیار قابل توجه است. در مقابل نرخ رشد سایر سکونتگاه‌های مهم منطقه کلانشهری از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵ دارای روند صعودی بوده و در دوره ۷۵-۱۳۶۵ دچار افت اندکی شده و سپس میزان افت نرخ رشد از سال ۱۳۷۵ شدت می‌یابد، به طوری که در دوره ۹۵-۱۳۸۵ تقریباً همپای نرخ رشد شهر تهران می‌شود. بنابراین باید گفت که در کل می‌توان مراحل رشد جمعیت در منطقه کلانشهری تهران را به سه دوره اصلی تقسیم بندی کرد:

- دوره اول: دوره رشد شتابان شهر تهران و رشد اندک سایر سکونتگاه‌های منطقه کلانشهری تهران در این دوره که از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵ ادامه دارد، میزان افزایش سالانه جمعیت شهر تهران در مقایسه با سایر سکونتگاه‌های منطقه به وضوح در سطح بالاتری قرار دارد.
- دور دوم: دوره همسنگ شدن رشد تهران و سایر سکونتگاه‌های منطقه تهران. در این دوره که از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ ادامه دارد، میزان افزایش سالانه جمعیت شهر تهران با میزان افزایش سالانه جمعیت سایر سکونتگاه‌های منطقه برابری می‌کند.
- دوره سوم: دوره برتری یافتن رشد سایر سکونت گاه‌های منطقه کلانشهری تهران بر رشد شهر تهران.
- از اوائل دهه ۱۳۷۶ دامنه رشد شتابان جمعیت شهری به سایر سکونتگاه‌های منطقه کشیده می‌شود و با گذر زمان شهرهای واقع در فاصله بیش از ۶۳ کیلومتر از شهر تهران نیز دارای رشد شتابانی شده و منطقه کلانشهری به لحاظ فضایی تثبیت می‌شود. (لطفی و همکاران، ۱۳۹۷، ۱۲).

۴-۵ یافته‌های شاخص‌های نخست شهری و سلسله مراتب شهری

جدول ۴. میزان شاخص‌های نخست شهری در ایران

سال	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵
نخست شهری	۰/۱۴۸	۰/۱۶۲	۰/۱۸۴	۰/۲۲۵	۰/۲۸۹	۰/۲۷۸	۰/۲۵۲
شاخص دوشهر	۵/۲۱	۶/۴۱	۶/۷۸	۴/۱۳	۳/۵۸	۳/۲۱	۳/۰۵
شاخص کینزبرگ	۱/۹۲۲	۲/۱۹۸	۲/۳۵۱	۱/۷۶۶	۱/۵۵۶	۱/۴۳۷	۱/۳۵۴
شاخص مهتا	۰/۶۵۷	۰/۶۸۷	۰/۷۰۱	۰/۶۳۸	۰/۶۰۸	۰/۵۸۹	۰/۵۶۲
شاخص موماو و الوصابی	۳/۳۷	۳/۷۸	۴/۳۱	۳/۳۸	۳/۵۱	۳/۴۱	۳/۳۴

(مأخذ: نویسنده)

جدول ۵. شاخص‌های نخست شهری کلان شهر تهران

سال	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵
نخست شهری	۰/۵۹	۰/۶۰	۰/۶۴	۰/۶۸	۰/۷۰	۰/۷۳	۰/۷۸
شاخص دوشهر	۲/۶۷	۲/۳۷	۲/۴	۲/۵۱	۳/۱۲	۳/۰۵	۳/۱۷
شاخص کینزبرگ	۱/۱۱	۱/۰۷	۲/۱۷	۱/۳۳	۱/۵۱	۱/۴۲	۱/۳۹
شاخص مهتا	۰/۵۷	۰/۵۸	۰/۶	۰/۵۸	۰/۵۳	۰/۵۲	۰/۵۳
شاخص موماو و الوصابی	۲/۶۲	۲/۷۵	۳/۲۱	۳/۹۹	۳/۸۶	۳/۵۵	۳/۴۶

(مأخذ: نویسنده)

به منظور نمایش مناسب‌تر روند نخست شهری با شاخص‌های پنج گانه مورد بررسی نمودارهای روند این نرخ‌ها در طی سال‌های مورد مطالعه رسم گردیده است. شاخص کینزبرگ به ما نشان می‌دهد که میزان تمرکز در سال ۱۳۵۵ افزایش یافته و از سال ۱۳۸۵ روند کاهش داشته است و از سال ۱۳۹۰ روند به نسبت صعودی داشته است. شاخص موماو و الوصابی که یکی از شاخص‌های نخست شهری است در سال ۱۳۶۵ افزایش یافته و در این سال نظام شهری تهران دارای نخست شهری بیشتری است، بعد از آن روندی نزولی یافته است.

✓ بررسی شاخص‌های تمرکز شهری در کلان شهر تهران

با توجه به اینکه شاخص‌های پنج گانه قبلی نخست شهری و یا تسلط شهر نخست بر نظام شهری را بررسی می‌کردند، شاخص‌های نیز لازم است به منظور تعیین میزان تمرکز در کل نظام شهری و اینکه آیا در مقاطع مختلف زمانی از شدت تمرکز کاسته شده و نظام شهری به سمت تعادل نسبی پیش می‌رود یا نه. برای این کار از شاخص هرفیندال و عدم تمرکز هندرسون استفاده می‌شود.

جدول ۶. میزان شاخص‌های تمرکز

سال	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
شاخص هرفیندال	۰/۴۵۹	۰/۳۴۷	۰/۳۱۳	۰/۲۹۱	۰/۲۱۷	۰/۱۸۱	۰/۱۹۲
شاخص عدم تمرکز هندرسون	۲/۱۶۱	۳/۰۶۷	۳/۳۲۳	۳/۵۶۸	۴/۹۵۸	۵/۳۳۶	۵/۴۳۷

(مأخذ: نویسنده)

✓ بررسی توزیع جمعیت در شهرهای کلان شهر تهران بر اساس منحنی لورنز و ضریب

جینی:

پراکندگی ناهماهنگ غالب پدیده‌های جغرافیایی در یک ناحیه، لزوم عملیاتی را برای اندازه‌گیری درجه تمرکز ایجاب می‌کند. یکی روش‌هایی که برای تحلیل توزیع جمعیت در میان رده‌های مختلف سکونتگاه‌های شهری بکار می‌آید منحنی لورنز است که در آن بر این اساس در توزیع جغرافیایی متعادل، منحنی لورنز: توزیع جمعیت بین طبقات مختلف شهرها بررسی می‌شود. بر اساس این توزیع جغرافیایی متعادل منحنی لورنز به صورت خطی مستقیم ظاهر می‌شود و در صورت عدم توزیع متعادل جمعیت، نسبت به حالت متعادل به صورت منحنی پدیدار می‌شود که هرچه از خط نرمال دورتر شود، نشان دهنده درجه تمرکز بیشتر و عدم تعادل در توزیع جمعیت نقاط شهری خواهد بود، همچنین می‌توان بر اساس فاصله میان خط نرمال و منحنی وضع موجود، از ضریب جینی برای ارزیابی توزیع جمعیت نقاط شهری در سطح کلانشهر و منطقه استفاده کرد که مقدار آن بین صفر و یک خواهد بود و در چهار دسته طبقه بندی می‌شود:

$$J = 0.25 \text{ --- متعادل } J = 0.5 \text{ --- تقریباً متعادل } J =$$

$$0.75 \text{ --- نیمه متعادل } J = 1 - 0.75 \text{ نامتعادل (بحرانی) } J =$$

بر اساس داده‌های آماری، درصد تراکمی تعداد و جمعیت شهرهای تهران طی هفت دوره آماری مورد بررسی از خط نرمال منحنی لورنز فاصله بیشتری پیدا کرده است که بیانگر توزیع نامتعادل تعداد و جمعیت نقاط شهری تهران است. برای بررسی این عدم تعادل از ضریب جینی نیز با توجه به مساحت ناحیه قوس زیر منحنی لورنز و محاسبه آن برای هر دوره استفاده شده است جدول زیر که به شرح زیر است:

جدول ۷. ضریب جینی برای دوره‌های ۱۳۳۵-۱۳۹۰

سال	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
ضریب جینی	۰/۲۳	۰/۴۵	۰/۵۸	۰/۵۹	۰/۶۲	۰/۶۹	۰/۷۷

(مأخذ: نویسنده)

۴-۶ بررسی اطلاعات بدست آمده متغیرهای سازمان فضایی شهری در ایران

در تحقیق حاضر به دلیل ماهیت کمی بودن آن از دو روش کیفی و آمار توصیفی برای تحلیل اطلاعات جمعیت شناختی و آمار استنباطی استفاده گردیده است.

۴-۶-۱ اطلاعات جمعیت شناختی

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد از ۳۸۴ پاسخ دهنده این تحقیق ۶۴ درصد مرد و ۳۳ هستند. میزان فراوانی و طبقاتی را که افراد نمونه از نظر سنی در آن قرار گرفته‌اند، نشان می‌دهد. همانگونه که در این جدول قابل مشاهده است، از ۳۸۴ نفر پاسخ دهنده بیشترین مقدار فراوانی مربوط به «۳۰ تا ۳۵» سال است که ۴۴ درصد پاسخ دهندگان را شامل می‌شود و کمترین مقدار فراوانی مربوط به گروه سنی «۲۰-۲۵» سال می‌باشد که حدود ۵ درصد از افراد نمونه را در خود جای داده است. علاوه بر این از لحاظ تحصیلات، افرادی که دارای مدرک فوق دیپلم هستند با کسب ۳۶ درصد، بیشترین میزان تحصیلات را به خود اختصاص می‌دهند. و افراد دارای مدرک دکتری با کسب ۰ درصد کمترین میزان تحصیلات را به خود اختصاص می‌دهند.

۴-۶-۲ تحلیل استنباطی داده‌ها

در این بخش پس از انجام آزمون کولموگروف - اسمیرنوف^۱ و مشخص شدن نوع توزیع و روش مورد استفاده، معادلات ساختاری و تحلیل مسیر با استفاده از روش حداقل مربعات جزئی، مدل اندازه گیری، مدل ساختاری و مدل کلی تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است.

۳- الف) آزمون توزیع داده‌ها (کولموگروف - اسمیرنوف)

برای اجرای روش‌های آماری و محاسبه آماره آزمون مناسب و استنتاج منطقی درباره فرضیه‌های پژوهش مهمترین عمل قبل از هر اقدامی، انتخاب روش آماری مناسب برای پژوهش است، برای این منظور آگاهی از توزیع داده‌ها از اولویت اساسی برخوردار است. لذا استفاده از نرم افزار SPSS اقدام به بررسی وضعیت توزیع داده‌ها می‌کنیم.

لذا جهت بررسی ادعای نرمال بودن توزیع داده‌ها دو فرض به قرار زیر مطرح شد:

H_0 : توزیع داده‌ها مربوط به هر یک از متغیرها نرمال است.

H_1 : توزیع داده‌ها مربوط به هر یک از متغیرها نرمال نیست.

جدول ۸. نتیجه آزمون کولموگروف اسمیرنوف به همراه مقادیر توصیفی برای هریک از گویه‌ها

متغیر کالبدی - عملکردی	۳/۷۲۵	۰/۱۳۰	۰/۰۰۰
متغیر اقتصادی	۴/۶۷۸	۰/۱۸۵۶	۰/۰۰۰
متغیر اجتماعی-فرهنگی	۳/۶۱۵	۰/۳۶۹	۰/۰۰۰

(مأخذ: نویسنده)

بر اساس خروجی‌های آزمون کولموگروف- اسمیرنوف که در جدول ۸ نشان داده شده است، به دلیل اینکه سطح معناداری (SIG) تمام متغیرها کمتر از ۵ درصد است، لذا فرضیه H_0 مبنی بر نرمال بودن داده‌ها رد می‌شود.

ب) اعتبار سنجی پرسشنامه

همان‌گونه که در جدول ۴-۱۳ مشخص است، تمامی مقادیر AVE مربوط به سازه‌ها مقداری بیش از ۰/۴ را نشان می‌دهند و این مطلب گویای حد قابل قبول برای روایی همگرایی پرسشنامه پژوهش است.

^۱ Kolmogorov - Smirnov

جدول ۹. روایی همگرایی سازه‌های متغیرهای تحقیق (مأخذ: نویسنده)

متغیر	کالبدی-عملکردی	اقتصادی	فرهنگی-اجتماعی
روایی همگرا	۰/۴۵۰	۰/۶۴۳	۰/۵۲۵
میانگین واریانس استخراج‌شده (AVE)	۰/۸۰۲	۰/۷۵۲	۰/۶۳۸

همان‌طور که در این جدول ملاحظه می‌شود، تمامی مقادیر (CR) بیش از ۰/۶ می‌باشد، بنابراین مدل اندازه‌گیری از پایایی ترکیبی مناسبی برخوردار است.

جدول ۱۰. پایایی ترکیبی متغیرهای تحقیق

متغیر	تعداد گویه‌ها	پایایی ترکیبی (CR)
کالبدی-عملکردی	۱۱	۰/۷۹۴
اقتصادی	۴	۰/۹۱۵
اجتماع-فرهنگی	۴	۰/۸۶۳

پ) بررسی تأثیر مؤلفه‌های کالبدی-عملکردی، مؤلفه اقتصادی، مؤلفه فرهنگی-اجتماعی بر سازمان فضایی شهری

جدول ۱۱. خلاصه نتایج روابط بین متغیرها

اثر متغیر	بر متغیر	t-value	نتیجه
مؤلفه کالبدی-عملکردی	سازمان فضایی شهری	۱۲/۴۷۶۲	تأیید
مؤلفه اقتصادی	سازمان فضایی شهری	۱۷/۱۲۶	تأیید
مؤلفه اجتماعی-فرهنگی	سازمان فضایی شهری	۸/۷۰۶	تأیید

(مأخذ: نویسنده)

همان‌طور که در جدول ۱۱ مشاهده می‌شود هر سه مؤلفه کالبدی-عملکردی، مؤلفه اقتصادی و مؤلفه فرهنگی اجتماعی بر متغیر سازمان فضایی تأثیر دارند.

۶- بحث و نتیجه گیری

آنچه طرح انتقال پایتخت نامیده می‌شود، قاعدتاً با هدف تمرکززدایی از شهر تهران و ایجاد توازن و تعادل در این کلان شهر انجام خواهد شد. بررسی تاریخ تحولات ایران نشان می‌دهد که طی قرن‌ها، پایتخت کشور مانند توپوی بین مناطق مختلف در حرکت بوده و صرفاً در ۲۰۰ سال اخیر است که به رغم تحولات سیاسی و اجتماعی گسترده، مرکزیت سیاسی کشور ثابت مانده است. برای این منظور پژوهش حاضر با هدف تحلیلی بر سازمان فضایی شهری در ایران با تأکید بر انتقال پایتخت انجام شد.

۶-۱ نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات پژوهش

تجزیه و تحلیل داده‌های بدست آمده در این پژوهش نشان داد که هر الگویی برای انتقال پایتخت بر اساس سازمان فضایی شهری در نظر گرفته شود باید سه شاخص کالبدی- عملکردی، اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی در آن لحاظ گردد. شاخص‌های لازم برای پایتخت که در این پژوهش در نظر گرفته شد در هر شهر متفاوت است. اما آنچه مسلم است سه شاخص فوق حتماً در درجه اول برای انتخاب و مکان‌یابی پایتخت ضروری هستند. علاوه بر این شرایط جغرافیایی و وجود عوامل مناسب طبیعی چون، آب و هوا، پوشش گیاهی، مخاطرات طبیعی از عوامل است که در انتقال پایتخت باید در نظر گرفته شود. عوامل اجتماعی و فرهنگی نیز نقش بسزایی در انتخاب یک شهر به عنوان پایتخت دارد. برای انتقال پایتخت ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و رشد جمعیتی شهر باید محاسبه و فضای کالبدی- عملکردی مناسب برای آن در نظر گرفته شود. تا بتوان مسائل فرهنگی و عوامل تأثیرگذار در روابط اجتماعی را کنترل کرد و تغییر شیوه زندگی جدید شهر را با کمترین چالش اجرا کرد.

پایتخت علاوه بر داشتن نیازهای هر شهر دیگری به امکانات ویژه‌ای نیاز دارد و با رشد تکنولوژی و تغییر نیازها حتماً پیش‌بینی لازم برای آن به منظور توسعه ملی و ایجاد سیستم‌های جدید که امکان بکارگیری آن توسط افراد وجود دارد، انجام گرفته و تمهیدات لازم انجام پذیرد.

۶-۲ یافته‌های پژوهش

می‌توان اینگونه بیان نمود که انتقال پایتخت در زمینه‌های ساختاری، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، زیرساختی، ملی و محلی موجود دارای مغایرت‌های اساسی با هم‌اند؛ به بیان دیگر مبانی ارزشی و جهت‌گیری برنامه‌ریزی توسعه ملی و شهری در تهران با هم سازگاری و همخوانی ندارند. لذا به دلیل ساختار درهم تنیده و پیچیده سیاسی، اقتصادی کشور ایران و وجود سیستم

متمرکز تا تغییر و اصلاح در ساختار سیاسی و اداری حکومت صورت نگیرد، انتقال پایتخت امری غیرممکن خواهد بود.

۳-۶ سناریوهای پیش روی در بحث تغییر پایتخت

با مطالعه و تجزیه و تحلیل شاخص‌های سازمان فضایی شهری و بررسی نظرات کارشناسان برای بحث تغییر پایتخت ۴ سناریو مطرح می‌شود:

➤ عدم انتقال پایتخت و تغییر در ساختار حکومت داری

تغییر در ساختار حکومت داری و مجالس مقننه، قضائیه، مجریه و موضوع تمرکز زدایی و اتخاذ سیاست حکومت محلی و استقلال نسبی برای سطوح پایین‌تر قدرت که منجر به تمرکززدایی و اداره بهتر سرزمینی و و تعدیل در شرایط تهران خواهد شد. با وجود انتخاب پایتخت جدید در یک کشور، ولی پایتخت قدیم همچنان به عنوان یک قطب قدرت ساسی، اقتصادی، فرهنگی و... باقی بماند. به بیان دیگر به جای تغییر پایتخت در کشور تحولات اساسی در ساختار حکومتی، نظام کشور داری و بحث تمرکزگرایی داشته باشیم. زیرا با وجود حاکمیت این ساختار سیاسی در کشور و عدم اصلاحات اساسی، انتقال پایتخت هیچ مشکلی را حل نخواهد کرد. علاوه بر این یک چالش عمده تهران تمرکز بیش از حد ارگان‌ها، سازمان‌ها و نهادهای دولتی و مؤسسات مختلف است که در زمینه‌های گوناگون مشغول فعالیت هستند. یکی از بهترین راه کارها برای حل مشکل کنونی تهران کاهش تمرکز قدرت چندبعدی این کلان شهر است.

➤ انتقال پایتخت که خود دارای پیامدهای امنیتی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و...

است و هیچ تضمینی برای شکل‌گیری شهر دیگری به دور از این شرایط ندارد.

پر واضح است که انتقال پایتخت موضوعی چند بعدی و کاملاً پیچیده است که مستلزم بررسی‌های کارشناسانه بسیار و امکان‌سنجی‌های فراوان است که برنامه‌ریزی و زمان زیادی را می‌طلبد. انتقال پایتخت ممکن است دارای پیامدهای امنیتی نظیر فقدان یک مدیریت توانمند، پیادهای سیاسی مانند عدم هماهنگی بین بخش‌ها و پیامدهای اجتماعی فرهنگی مانند رشد نابهنجاری‌های فرهنگی، تغییر ارزش‌ها، مهاجرت طبقاتی شود. علاوه بر این انتقال قطعی پایتخت هزینه‌های سنگینی برای حکومت در پی دارد که ممکن است باعث ورشکستگی کشور گردد. لذا تا زمانی که تمام فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در یک منطقه جمع شوند، خود به خود باعث جذب مردم خواهد شد. در صورتی که شیوه اداره کشور به همین صورت باشد چه بسا بعد از مدتی تهرانی دیگر در پایتخت جدید ایجاد گردد.

➤ اتخاذ سیاست چند پایتختی (پایتخت‌های منظومه‌ای) که تعدیل نقش تهران را به

همراه دارد

در انتقال پایتخت ضرورتی وجود ندارد که تمام کارکردهای آن نیز به پایتخت‌های جدید منتقل شود. تهران پایتختی است که بیش از دو سده زمان برده تا به شکل کنونی درآید و هیچ کدام از کلان شهرهای ایران نیز ظرفیت استقرار امکانات و خدمات و جمعیت تهران را ندارد. لذا استقرار شیوه چند پایتختی و نظام حکومتی تک ساخت و متمرکز به ظاهر موفق تر است از انتقال پایتخت و هزینه‌های سر بار آن به دولت. بنابراین با توجه به نظام حکومتی و تنوع جغرافیایی، یکی از بهترین سناریوها، استقرار شیوه چند پایتختی است.

در بیشتر کشورهای جهان سیستم چند پایتختی اتخاذ شده است. به عبارت دیگر در این کشورها پایتخت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... از یکدیگر مجزا هستند و هر کدام در یک شهر (ایالت) مستقر هستند. در ایران نیز می‌توان با اتخاذ از تجربه کشورهای موفق از این سناریو بهره‌مند گردید. بر این اساس، با توجه به اینکه هر کشور به‌خاطر ویژگی‌های جغرافیایی خاص از وزن ژئوپولیتیکی ویژه‌ای در جغرافیای سیاسی کشور و حتی در بعد منطقه‌ای برخوردار است، بنابراین شهرهای تبریز، مشهد، شیراز می‌توانند به عنوان اقمار اصلی این شبکه منظومه‌ای عمل نمایند. تبریز می‌تواند بازوی اجرایی دولت در منطقه شمال و غرب کشور باشد، مشهد در شرق و شمال شرق و تا حدودی جنوب شرق و شیراز نیز در جنوب غرب کشور، جنوب و جنوب شرقی آن به عنوان بازوان اجرایی دولت با محوریت تهران عمل نمایند.

➤ باتوجه به ویژگی‌ها و توانمندی‌های هر منطقه از کشور می‌توان بخشی از

کارکردهای پایتخت را به این مناطق واگذار نمود.

مؤلفه‌هایی که برای انتخاب و استقرار پایتخت‌های کارکردی می‌توان در نظر گرفت به شرح

زیر است:

I. وضعیت جغرافیایی مناسب

II. موقعیت جغرافیایی (مرکزیت)

III. منابع طبیعی

IV. زیرساخت‌های لازم

V. قابلیت توسعه فضایی

VI. مسائل زیست محیطی

VII. فرهنگ و مذهب

VIII. قابلیت مدیریت و اداره

IX. ظرفیت تعامل (داخل و خارج کشور)

X. موقعیت دفاعی و امنیتی

با ویژگی‌های که برشمردیم این سؤال مطرح می‌شود که چه شهری تمام یا اکثر این ویژگی‌ها را داراست؟

امروزه در بیشتر کشورهای جهان برنامه‌ریزی انتخاب پایتخت به گونه‌ای می‌باشد که پایتخت در مرکز کشور به عنوان قطب اصلی در نظر گرفته نمی‌شود، این در حالی است که مشکل تهران همین است که به عنوان یک شهر تک قطبی در مرکزیت تصمیم‌گیری تمام ارگان‌ها و نهادهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... قرار گرفته است. لذا همین قطبیت تهران را با چالش‌های فراوانی رو به رو کرده است. اما با اجرایی نمودن سیستم قطب‌های کارکردی تهران از تک قطبی بودن خارج شده و با توسعه قطب‌های دیگر زمینه توسعه کشور فراهم می‌شود و تمرکز زدایی لازم صورت خواهد گرفت.

با ویژگی‌هایی که برای قطب‌های کارکردی برشمردیم هیچ یک از شهرهای ایران تمام ویژگی‌های لازم را ندارد. ولی برخی شهرها و مناطق کشور وجود دارد که نسبت به سایرین از قابلیت‌ها و توانمندی‌های بیشتری برخوردار هستند که به شرح زیر می‌باشد:

الف) قطب سیاسی: شهر پرنده، ب) قطب حمل و نقل دریایی: چابهار، پ) قطب گردشگری مذهبی: مشهد، ت) قطب فرهنگ و تمدن: اصفهان، ص) قطب انرژی: عسلویه و... در پایان به این نتیجه می‌رسیم که هیچکدام از شهرهای ایران حداقل ۷۰ درصد موارد فوق را ندارند ولی براساس قابلیت و توانمندی می‌توان راه کارهایی را در پیش گرفت.

۶-۴ پیشنهادهای پژوهش

- اختصاص بودجه برای مناطق محروم کشور برای رونق اقتصادی و ایجاد اشتغال و...
- برنامه‌ریزی برای استقرار جمعیت در مناطق استراتژیک و دارای قابلیت جذب جمعیت در مناطق جنوبی و جنوب شرقی کشور
- سعی در متعادل کردن توزیع جمعیت در تمام سطوح کشور با استفاده از ابزار استقرار
- فعالیت و زیرساخت‌ها و بهبود شرایط اقتصادی، اجتماعی و امنیتی در تمام کشور
- تحولات در بخش‌های اداری جهت تمرکز زدایی و فراهم سازی امکانات زیست و اشتغال در تمامی نقاط کشور

- ایجاد شعباتی از دانشگاه‌های دولتی تهران در سایر شهرها
- واگذاری هرچه بیشتر امور اجرایی و تفویض اختیار به استان‌ها و شهرهای دارای پتانسیل اجرایی
- ایجاد قطب‌های توسعه‌ای در نقاط مختلف کشور جهت پویایی و رشد اقتصادی مناطق پیرامونی
- ایجاد اصلاحاتی در ساختار مدیریتی کشور با نظارت دولت و الگوگرفتن از کشورهای موفق در زمینه ساختار منظومه‌ای و چندپایتختی
- ایجاد قطب‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و... جهت تمرکززدایی و رشد همزمان نقاط مختلف کشور و تعدیل بار تصمیم‌گیری و جمعیتی کلان شهر تهران

۶-۵ پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی

- ✓ استفاده از ماتریس SOWT جهت سنجش نقاط ضعف و قوت کلان شهرهای کشور و مشخص کردن شهرهایی که پتانسیل قطبیت را دارا هستند.
- ✓ انجام تحقیق بنیادی مبنی بر شناسایی عواملی که ضرورت تغییر پایتخت در یک کشور را مشخص می‌کنند.
- ✓ ارزیابی تطبیقی-مقایسه‌ای بین کلان شهرهای ایران جهت شناسایی توانایی‌ها و پتانسیل‌های کلان شهرهای ایران برای در اختیار گرفتن قطب‌ها اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی و...
- ✓ مقایسه تطبیقی ایران با نظام‌های حکومتی مشابه جهت بررسی چالش‌های پیش روی انتقال پایتخت و اتخاذ یکی از ۴ سناریو ذکر شده
- ✓ بررسی نمونه جهانی تغییر پایتخت؛ موفق یا شکست خورده مانند در ترکیه (استانبول به آنکارا)، پاکستان (کراچی به اسلام آباد)، کانادا (ونکوور به اتاوا) و چند کشور دیگر شرقی یا غربی
- ✓ انجام پژوهشی جهت شناسایی پیش نیازها و زیرساخت‌های لازم جهت اجرای سیستم چندپایتختی و یا انتقال پایتخت

منابع و مأخذ:

- ۱- ابراهیم زاده، عیسی. رفیعی، قاسم، (۱۳۸۸). تحلیلی بر الگوی گسترش کالبدی-فضایی شهر مرودشت، پژوهش‌های جغرافیای انسانی (پژوهش‌های جغرافیایی)
- ۲- امام جمعه زاده، سید جواد، امیرمحسن زادگان و حسن حسینی امینی (۱۳۹۳)، تحلیلی بر امکان‌سنجی طرح انتقال پایتخت، مجموعه مقالات همایش تمرکززدایی و ساماندهی پایتخت، دانشگاه تربیت مدرس، اسفندماه.
- ۳- تقوایی، مسعود و اکبری، محمود. (۱۳۸۸). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری. چاپ اول. انتشارات پیام علوی. اصفهان.
- ۴- ضیایی، محمود؛ زندی، ابتهال؛ عباس پور، نیلوفر و مرجان عبدی. (۱۳۹۳). توسعه پایدار گردشگری از دیدگاه دو مکتب ایدئالیسم و پراگماتیسم. فصلنامه برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری. ، ۳۰-۱۱.
- ۵- حیدری چیاپانه، رحیم؛ صنوبر، ناصر و حسن سعدلونیا. (۱۳۹۴). تحلیلی بر نقش تصویر برند بر توسعه گردشگری شهری مطالعه موردی: کلان‌شهر تبریز. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۲۲، ۹۴-۷۹.
- ۶- رهنمایی، محمدتقی و سیدموسی پورموسوی (۱۳۸۵)، «بررسی ناپایداری‌های امنیتی کلان شهر تهران بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار شهری»، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۷، پائیز.
- ۷- زارع چاهکوهی، محمد علی، (۱۳۸۹)، روشهای تحلیل چندمتغیره در نرم افزار SPSS، دانشگاه تهران.
- ۸- داداش پوره‌اشم،* آفاق پور آتوسا، رفیعیان مجتبی، (۱۳۸۹)، تحلیلی بر سازمان یابی فضایی سیستم شهرهای نواحی ساحلی جنوب ایران، نشریه جغرافیا و توسعه ناحیه ای، ۹۷-۱۳۱
- ۹- زرشکی، محمد، (۱۳۹۷)، امکان‌سنجی تراکم زدایی از تهران با اجرایی نمودن انتقال یا تفکیک پایتخت (مطالعه تطبیقی برخی کشورها)، فصلنامه حقوق اداری، (۱۷)، ۶، ۲۳۹-۲۷۶
- ۱۰- داوودی، سیدمجید (۱۳۸۹)، امکان‌سنجی جابجایی و انتقال مراکز سیاسی، اداری و اقتصادی پایتخت به خارج تهران، بررسی مقدماتی ابعاد موضوع دفتر مطالعات سیاسی، شماره مسلسل ۱۰۳۴۶، مردادماه.

۱۱- قدیری، محمود و دستا، فرزانه، (۱۳۹۵)، تحلیل الگوی رشد کالبدی- فضایی کلانشهر تهران فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال سی و یکم، شماره یکم، بهار ۱۳۹۵، شماره پیاپی ۱۲۰.

۱۲- لطفی، حیدر و یزدان پناه درو، کیومرث و پزشکی، مهدی و کرمی، زین‌العابدین، ۱۳۹۷، آمایش فضایی- جغرافیایی مکان‌یابی شهر مطلوب برای انتقال پایتخت: مطالعه موردی مؤلفه‌های جغرافیای طبیعی و نظام مطلوب برنامه‌ریزی شهری، ۱-۲۸.

۱۳- هال، پیتر و فاینفر، اولریخ، (۱۳۹۰)، آینده شهری قرن ۲۱: دستور کار جهانی برای شهرهای قرن بیست‌ویکم، ترجمه رحیم سرور و علیرضا استعلاجی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهر ری.

۱۴- دانشمند، فتانه، نظریان، اصغر، تقویت روحی شهروندی در مدیریت کلان شهرها، بهار ۱۳۸۹، شماره ۸.

۱۵- رجبی، آرزیتا، (۱۳۹۰)، شیوه‌های مشارکت شهروندی در فرآیند توسعه شهری، فصلنامه آمایش محیط، بهار ۱۳۹۰، شماره ۱۲.

۱۶- داداش پور، هاشم، تحلیلی بر عوامل تعیین کننده مزیت‌های مکانی در منطقه کلان شهری تهران، فصلنامه آمایش محیط، پاییز ۱۳۹۰، شماره ۱۴.

17- United Nation .(2014), Department of Economic and Affairs, Population Division ,World bank.

18- Hall, Peter; Ulrich, Preiffer. (2000), Urban future 21.A Global Agenda for Twenty First Century Cities, E & FN Spon ,London.